

Др Славенко Терзић је на трибини Фонда Слободан Јовановић на Коларчевом народном универзитету у Београду, 27. октобра 2011. године одржао предавање “Рашка област и `санџачко питање`”. Ради се о ванредно значајној теми која постаје веома актуелна, а др Терзић као сарадник Историјског института САНУ је својом стручношћу и дугогодишњим систематским радом најквалификованији да отвори јавну расправу о њој.

Кратак преглед политичке употребе османског наслеђа

Предавање у Коларчевој задужбини, 27. октобра 2011. у организацији Фонда Слободан Јовановић

Одлучио сам се да говорим о овој теми из више разлога, али навешћу само два. Први – што је реч о простору и проблему који је мало познат како у нашој стручној тако и широј јавности, нарочито престоничкој јавности, склоној да већ на први поглед суди површно и локално о важним националним питањима, тражећи, када је реч о Старој Рашкој, само егзотичне црте оријенталног амбијента. За разлику од старијих генерација српских научника које су, ипак, увиђале и историјски и савремени значај ове области, као дела Старе Србије, новије генерације се, са часним изузетцима, радије баве тзв. „великим европским темама“, препуштајући истраживачима из других центара, па и из Европе и света, да обликују представе о историји и културном идентитету овог дела српских земаља. Тај проблем је додуше, још крајем 19. века уочио велики научник Стојан Новаковић, закључивши да се на простору „старе српске државне баштине“, а Рашка стоји у темељима те баштине, није радило на развијању просветног и духовног живота српског и да су зато јужни и југоисточни делови српског народа „изгледали“ као „напуштени и остављени“. И оно мало што се радило, радило се без правог плана и организације.^[1] Други разлог је, у последње време нарочито уочљива, радикална ревизија научних знања о историји Срба и историји Балкана, па тиме и Рашке области, и кривотворење неспорних историјских чињеница ради савремених политичких потреба, у овом случају ради конструисања, на свим пољима, новог политичког и парадржавног „ентитета“ званог „Санџак“. Ради се, заправо, о политичкој употреби османског наслеђа на овоме простору.

Др Славенко Терзић

Ревизија научних знања о Рашкој области узела је маха са плимом великог историјског раваншизма према Србији и Србима последњих деценија 20. века који

је довео не само до разбијања југословенске државе него и до настојања да се српски државни и етнички простор сведе на Шумадију, на београдски пашалук – како се често каже, у сваком случају на границе Србије пре 1912. године. Амерички колега Русинов писао је о фактору османског наслеђа у процесима дезинтеграције југословенске државе.^[2] У још већој мери се може говорити о улози аустроугарског наслеђа. Знатан број муслиманских аутора последњих деценија конструираше тезу да је тзв. „Санџак“ од Берлинског конгреса 1878. до ослобођења 1912. године био готово независна територијална и политичка целина, да он представља неодвојив део „историјске Босне“, и да је као такав „окупиран“ или „запоседнут“ од стране Србије и Црне Горе 1912. године.

У чину ослобођења Рашке области од османске власти 1912. године они виде корене тзв. „санџачког питања“. У књижици *Муслимани у Санџаку* која чини део едиције *Босна и Босански муслимани*, из пера три аутора – Пелидије, Маглајића и Махмутџахића, објављене 1991. године у два издања и на енглеском језику, и представљене Конференцији исламских земаља, проблем се види на следећи начин: „Санџак је име подручја које се простире на дијеловима садашњих република Србије и Црне Горе. То подручје чини гео-политичку и културно-историјску цјелину. Територија Санџака граничи се на сјеверозападу са територијом Србије и Босне и Херцеговине, а на југозападу са Црном Гором, на југу с Албанијом и на југоистоку с Косовом. Све до балканских ратова 1912. године, Санџак је чинио јединствену административно-територијалну цјелину са управним и културним средиштем у Новом Пазару. Санџак има историјске и међународно признате границе; оне су потврђене одлукама Берлинског конгреса (1878) и Цариградском конвенцијом (1879). Културно-историјску цјеловитост Санџака данас испуњавају бројне симбиозе исламске и православне сакралне традиције“.^[3] Сличну тезу заступа и турски аутор Мурат Јилмаз (Yulmaz) у књизи под називом *Санџак*, објављеној у Истанбулу 2004. (друго издање), али и немачки историчар Холм Зундхаусен који у делу *Историја Србије од 19. до 21. века* (издавач на српком Слјо, 2008) говори о „анексији Косова, Санџака и Македоније“, јер, између осталог, „у Санџаку су већина били муслимани (турског и јужнословенског језика“).^[4] Недавно је једна млада колегиница, Ана Ранитовић, написала мастер-рад под насловом *Зашто је зову Рашка ако мисле Санџак?*. Рад је бранила у Институту за социјалну и културну антропологију на Оксфорду под менторским вођством Роберта Паркина.^[5]

Први проблем, који заслужује научно објашњење, јесте однос историјског имена области и њене административно-управне поделе под османском влашћу. У средњем веку, пре османских освајања, Рашка је обласно име једног дела Српске земље, једне покрајине, како пише Радонић, која се простире „између Кома, Дурмитора и Новог Пазара“.^[6] О томе су поред осталих писали Станоје Станојевић и Михаило Динић, а у новије време Јованка Калић и Милош Благојевић. Још средином 10. века, како пише Благојевић, Босна на западу, а Рашка или Раса на истоку, поред других области, чине саставне делове Србије, с тим што Рашка од краја 11. века „постаје најмоћнија српска област и за њу се све више везује појам Србија“.^[7] Од српских краљева, синови Стефана Првовенчаног, пише

Михаило Динић, користили су у титулатури појам „Рашка земља“, као на пример Радослав – „краљ свих Рашких земаља и Травунских», или Владислав – «краљ свих Рашких земаља и Диоклитије и Далмације и Травуније и Захумља“. Владислав је имао и печат са натписом „Стефан Владислав краљ свих Рашких земаља“.[8] Са ширењем Србије у доба Немањића, Рашка остаје обласно име једног дела земље, иако се код Дубровчана, Млечана, Мађара, у папској канцеларији па и код других употребљава као друго име за Србију.

Са османским освајањима у другој половини 15. века наметнута је и османска административно-управна подела освојених земаља на вилајете, санџаке, казе и нахије. Та подела ће, с појединим малим променама у називима, остати на снази све до ослобођења 1912. године, и важиће једнако за све области средње и југоисточне Европе. Али, данас никоме не пада на памет, на пример, да говори о будимском санџаку у Мађарској, осјечком у Хрватској или темишварском у Румунији.

Упоредо са османским административно-управним називима, међу освојеним српским и осталим хришћанским становништвом живела су стара обласна историјска имена, што бележе многи западно-европски истраживачи и путописци. У Османском царству је почетком 19. века у 25 ејалета било 290 санџака, али никада у прошлости није постојала османска административно-управна јединица под називом „Санџак“ у значењу које му се жели придати. Рашка област припадала је различитим санџацима. Само је у једном кратком периоду од 1865-1866. до 1880. године улазила у састав новопазарског санџака, чије време настанка није поуздано утврђено. Хазим Шабановић тврди да је новопазарска област издвојена „негдје после 1790. године из босанског санџака и претворене у засебан новопазарски санџак“.[9] Постојао је до 1817. године, када је укинут, а обухватао је „кадилук Нови Пазар, Стари Влах или Нову Варош са Сјеницом, Косовску Митровицу и Трговиште“. Овај простор, у овим оквирима, чинио је за време највећег дела турске власти саставни део босанског санџака. Други део Рашке области – данашња општина Пљевља, највећи део Пријепоља, велики део општине Бијело Поље и део општине Прибој – улазио је у састав херцеговачког санџака чије је седиште од 1572. до 1833. године било у Пљевљима. Пљеваљски кајмакамлук, са мудирлацима Пљевља, Колашин и Пријепоље први пут је 1865. године издвојен из херцеговачког и припојен новооснованом новопазарском санџаку са седиштем у Сјеници.

Почетком 1877. године новопазарски санџак је издвојен из босанског и пропојен косовском вилајету. Међутим, године 1880. формиран је пљеваљски санџак (пљеваљска и пријепољска каза и прибојски мудирлук), а 1901. године уместо новопазарског образован је сјенички санџак.[10] Тако је Рашка област дочекала ослобођење од турске власти подељена на 4 санџака: *пљеваљски*, у границама које смо поменули, *сјенички* (сјеничка, бјелопољска, нововарошка и колашинска каза), *пећски* (беранска, гусињска и трговишка каза) и *приштински* (новопазарска каза).[11] У свакодневном говору па и у језику дипломатије користио се често појам *новопазарски санџак* (иако он више није постојао) као ранији обједињавајући

термин за територију четири санцака под османском влашћу, или кратко „санцак“ као синоним за турску власт, односно територију под турском влашћу између Србије и Црне Горе. «Тако је – пише Мустафа Имамовић – у свијету остао само један Санцак, писан великим почетним словом, који спада у најзначајније историјске и геополитичке просторе бошњачког народа».[12] Коришћење овога појма после 1912. године значило је или лакомислену инерцију, или индиректну тежњу за реосманизацијом Рашке области.

Многи страни аутори, нарочито до 1912. године, више него Срби, користе име Рашка за територију бившег новопазарског санцака. Аустроугарским дипломатама и истраживачима се не може приговорити да су и најмање пристрасни у корист Срба. Аустроугарски мајор и конзул у Сарајеву, Карл Сакс у делу *Скице о становништву Босне* (Skizzen uber die Bewohner Bosniens), објављеним у Бечу 1864., каже да уски земљишни појас којим је Босна и Херцеговина повезана са осталим турским провинцијама „ни у ком случају није историјски оквир земље, него је то онај округ који је некада припадао српској области Рашкој и Старом Влаху и тек је као турски пашалук Нови Пазар уједињен са ејалетом Босна“.[13] Један други официр аустријског Генералштаба на служби у конзулату у Сарајеву, Јохан Роскијевич је уз своју књигу *Студије о Босни и Херцеговини* (Лајпциг и Беч, 1868) приложио карту са насловом *Босна, Херцеговина и Рашка* („Bosnien die Herzegovina und Rascien“) са статистичким подацима о становништву: од 125.000 становника Рашке 1863-1864. године („Kreis Novibazar“) православних има 100.000, мухамеданаца 23.000, Јевреја 200, и Цигана 1.800.[14] Рашку чине срезови – казе: Нови Пазар, Митровица, Нова Варош, Бихор, Трговиште, Таслица, Пријепоље, Колашин, Гусиње, Васојевићи. Густаф фон Темел, такође официр и конзуларни чиновник у Сарајеву, касније посланик на Цетињу, пише дело *Историјски, политички и топографско-статистички опис Босанског вилајета, заправо Босне са Хрватском, Херцеговином и Рашком* (Беч 1867), и износи следеће податке о становништву Рашке: од 142.000 становника, православних („грчко-оријентани хришћани“) има 79.948, мухамеданаца 61.150, Цигана 807, „израелита“ 95.[15] Ево још једног одличног зналаца Рашке области у Бечу: Теодор Ипен, родоначелник албанолошких студија у Бечу, цивилни комесар у Команди посадних турпа у Пљевљима 1888-1891, конзул у Скадру и многим другим местима, члан аустроугарске делегације на Лондонској конференцији 1912/13. године, писац дела *Novi bazar und Kossovo (Das Alte Rascien)*. У чланку *Рашка* објављеном прво у Сарајеву 1891. а потом на немачком у Бечу 1894. године, Ипен пише да „узак, дугачак трак земље“ између Србије и Црне Горе чини област која је имала своје име „које се додуше вазда познавало, али је полако испало из обичаја, но оно је најзгоднији назив и заслужује да се опет прихвати: Рашка“.[16] У тексту говори, поред осталог, о „мухамеданском становништву Рашке“. У аустроугарском војнообавештајном елаборату *Детаљан опис пљеваљског санцака и Косовског вилајета* израђеног за потребе Генералштаба 1899. године стоји да је „земљоузина између Србије и Црне Горе позната као Рашка“ која се на северу „простире до граница Босне“.[17] Професор Универзитета у Грацу Едуард Рихтер, географ, у својој студији *Прилози земљопису Босне и Херцеговине* користи појам *Стара Рашка* или чак «Стара Рашка санцак».[18] Ту је и низ других европских

истраживача. На једној од карата француског географског атласа, објављеног у Паризу 1907. године, простор између Србије и Црне Горе означен је као *Рашка* («Rascie»).[19] У Станојевићевој *Енциклопедији* климатолог Павле Вујевић у одредници *Македонија (и Стара Србија)* говори о Скопској и Косовској Старој Србији, „а на северозападу је висока област Рашка, погрешно звана Новопазарски санџак“.[20]

Тзв. „санџачки проблем“ представља у основи једну вештачку конструкцију мотивисану пре свега потребама аустроугарске балканске политике, затим потребама страних окупационих режима у Првом и Другом светском рату, политиком фрагментаризације српског етничког простора од стране КПЈ и, на крају, наставком те политике од стране САД, ЕУ и НАТО-а крајем 20-тог и почетком овог века. Снажан ветар у леђа идеолога сепаратизма у Рашкој области даје Турска са својом неоосманистичком политиком (последњих година чак и предњачи), али и други инспиратори панисламизма (Иран, Саудијска Арабија). С друге стране, Западне силе, у првом реду САД, манипулишу исламским фактором ради остварења својих глобалних империјалних интереса. Тако се на овом, на први поглед ситном регионалном питању, преламају далеко шири геополитички, војностратегијски и културно-верски пројекти.

Питање судбине Рашке области за последњих 120-130 година отвара се као политичко-територијални проблем четири пута: од стране Аустро-Угарске у периоду од Берлинског конгреса (1878) до ослобођења 1912. године; у време Првог светског рата за време аустроугарске окупације Србије и српских земаља; за време Другог светског рата након нацистичко-фашистичке окупације, и, коначно, са токовима разбијања југословенске државе и серијом грађанских ратова током деведесетих година све до данас.

У свом снажном продору на Балкан, нарочито након окупације Босне и Херцеговине и увођења својих трупа у Пљевља, Прибој и Пријеполје, Аустро-Угарска настоји да Рашку област, односно простор тадашњег пљеваљског и новопазарског (касније) сјеничког санџака, претвори у својеврсни *corpus separatum*, коридор који треба да спречи повезивање и евентуално уједињење Србије и Црне Горе. Истовремено, преко Рашке области ишла је територијална веза са албанским подручјем, с једне стране, а преко Косова и Метохије и Вардарске Македоније слободан пут до Солуна, с друге стране. Широком лепезом мера – од обавештајних до политичких и културно-пропагандних – Аустро-Угарска, као и у Босни и Херцеговини, настоји да обликује нови идентитет рашког простора дајући му у свакој прилици посебни, босански «санџачки печат» изричито супротстављен српском покрету, односно Србији и Црној Гори. Поред пројекта аутономне Албаније под аустроугарским протекторатом, који је био најважнији пројекат њихове балканске политике, гроф Ђула Андраши је простор тзв. новопазарског санџака означио као «врата за Исток» Монархије – област преко које ће ићи трасирање трговачког правца до Солуна и још даље – „отварање Блиског истока за аустроугарску привреду“. Већ после окупације Босне и Херцеговине размишљало

се о железници до Митровице. Имајући у виду политичке и привредне амбиције Монархије на Балкану, и шире – целом Истоку, Босна и Херцеговина би без Новопазарског санџака, пише Андраши војводи од Виртемберга 6. августа 1879., „постала ћор-сокак. Ми би смо од непријатељски расположених сусједа били војнички обухваћени, а трговачко-политички укочени, јер би свака железница, свака цеста, којом би ишла наша трговина према мору, зависила од добре воље Србије и Црне Горе“.[\[21\]](#)

Аустроугарски окупациони режим у Босни и Херцеговини, као што је познато, прокламује идеју босанске нације, у намери да пре свега неутралише српски национални покрет. Истовремено настоје да идеју босанске нације прошире на Рашку област и Косово и Метохију, оспоравајући историјско и етничко право Србије и Срба на те територије. Поменути Теодор Ипен је 1892. године поднео Министарству спољних послова рукопис књиге *Нови Пазар и Косово (Стара Раишка)*, а ово је доставило босанско-херцеговачкој управи на мишљење. Рецензију је написао један од водећих балканолога и албанолога Лајош Талоци. Ипеново дело је прогласио за пример како се треба борити против основа српских претензија на простор „тако значајне области за Аустро-Угарску“. Аустроугарски окупациони режим утемељује тезу о праву Босне на Рашку област, тзв. „Санџак“ и она траје до данас. Фран Милобар у раду *Дукљанска краљевина*, објављеном у наставцима у Гласнику земаљског музеја у Сарајеву за 1899. годину чак заступа тезу, с јасним политичким циљевима, да је «још и данас у обичају», да се поред осталих области «Раша и Босна сматрају покрајинама краљевства Хрватске».[\[22\]](#) Талоци истиче у својој рецензији да посебан политички значај има Ипенова тврдња да се „националност већине Рашке може убројити у босанско племе“, и закључује: „До сада је била грешка да је све што је са српске стране долазило узимано за истинито и прихватано као догма да су Нови Пазар и Косово били српски, да су српски и да следствено томе морају бити српски“. Млади списатељ, пише Талоци, потврђује „старо убјеђење балканских истраживача да такозвани старосрпски дио јужног сјеверозападног угла Балканског полуострва припада етнографско-политичкој сфери власти наше Монархије“.[\[23\]](#) Подручје лимске долине имало је изузетно стратегијски значај за Аустро-Угарску, па је стога почетком 1896. године у Бечу, на највишем нивоу, под председништвом Цара, у дворцу Хофбург, разматран елаборат начелника генералштаба, генерала Бека, о могућности и околностима окупације Горњег Полимља.[\[24\]](#) Занимљиво је истаћи да аустроугарска администрација и у овом елаборату и поред теза о „босанском племену“, и у поменутом елаборату из 1899. године и у попису за време окупације током Првог светског рата, муслиманско становништво ове области пописује искључиво као „mohamedanische Serben“, и сасвим незнатно као „mohamedanische Albanesen“. У елаборату генерала Бека се на пример каже: „Novi Pazar, Hauptort des Tara-Ibar Gebietes, 2000 Hauser, moh. Serben und Griech orient. Serben gemischt; 1 Batallion Besatzung“.[\[25\]](#) Британски извори такође говоре о «муслиманским Србима» («Moslem Serbs»)[\[26\]](#) Исту одредницу о „мухамеданским Србима“ налазимо и на карти Балкана немачког Генералштаба из 1940. године.[\[27\]](#)

После анексије Босне и Херцеговине 1908., Аустро-Угарска је повукла трупе из пљеваљског санџака, а Првим балканским ратом 1912. године ослобођена је цела Стара Србија – па и Рашка област, заједничком акцијом Србије и Црне Горе. Успостављена је заједничка граница двеју српских држава. Већ то је било довољно да Аустро-Угарска у заједничкој граници Србије и Црне Горе види велики корак напред у стварању тзв. Велике Србије и да почне да се спрема за коначан обрачун са српским покретом.

Ново време, „нови вакат“, је притискало тешко вишевековно историјско наслеђе које није било лако превазићи у кратком року. Највећи број српских цркава и манастира био је у рушевинама, културна баштина огромним делом уништена. Запустели су Сопоћани, Ђурђеви Ступови, Куманица, Давидовица, Довоља, Житин, Мили, Милешева је више од једног и по века била у корову. Православни Срби су вековима, а нарочито последњих деценија, били жртве анархије и свих видова насиља. Поред многих других жртава, наводимо непосредно уочи Балканског рата сурово убиство беранског кајмакана Поповића у Сјеници, и то цепаницом насред сокака, на коме је остављен полунаг. Муслиманско становништво се, било у редовним низамским трупима, или у башибозуку, до задњег часа борило за очување Османског царства, па је био легалан страх од победоносног наступања Ибарске војске и Јаворске бригаде из правца краљевине Србије и Источног одреда из правца Црне Горе. Ипак, осим појединих инцидената и паљевина и покушаја насилног враћања у „вјеру прађедовску“, у области Плава и Гусиња од стране црногорске војске није било већих злочина, нити одмазде над муслиманима. Историчар Ејуп Мушовић наводи пример команданта Ибарске војске генерала Михаила Живковића, приликом ослобођења Новог Пазара 23. октобра 1912. године: генерал је пустио на слободу сав заробљени башибозук „и упутио их према Рогозни да враћају муслиманско становништво“ које је одбегло из града. „Идите и реците им да се враћају својим кућама; да се жене и деца не мрзну и гладују. Реците им да их нико неће узнемиравати и да ће мирно и слободно живети.“ Поред напуштених муслиманских кућа биле су постављене српске страже тако да никоме ништа није опљачкано/.../ Нико није погубљен, нико опљачкан.“^[28] У Пљевљима, која су до краја 1913. године била у саставу Србије, за председника вароши одмах је именован Мурат-бег Селмановић. Па ипак, део становника се иселјавао у Турску: једним делом због непристајања да живи под хришћанском влашћу, због идентификације са османском државном идејом, а другим делом због страха од одмазде за ранија недела или просто осећаја несигурности. То је више било изражено у новоослобођеним областима које су припале Црној Гори – Шаховића, Мојковца и Равне Ријеке, Бихора, беранског краја.

Већ током 19. века са јачањем националних покрета, а нарочито после окупације Босне и Херцеговине 1878. године, поставило се питање и самоидентификације домаћих муслимана. Да ли су Муслимани, Турци, Бошњаци – на чему је нарочито инсистирала Аустро-Угарска, или Срби муслиманске вере. Тај проблем је постао још изоштренији после ослобођења 1912. године. Све до 1912. године, муслимани у Рашкој области нису имали својих школа нити културних установа на свом

српском језику. образовање је било искључиво на турском. Вера је свуда, како каже Ђоровић, била главни фактор у културном животу. Осман Нуриј бег Фирдус је сматрао да „бити у исто вријеме муслиман и осјећати национално то није могуће“.[29] Међутим, највећи број рашких муслимана, са изузетком малог броја досељених турских официра, чиновника и занатлија били су етнички Срби који су примили ислам, знатним делом током 17. и 18. века. Само у једној групи села на Пештери (Бороштица, Угао, Градац, Деврече и друга) живе потомци досељених католичких Климената који су убрзо примили ислам. Било је примера и врло касне исламизације, чак почетком 20. века, о чему тако снажно сведочи и она позната фотографија мајке Ружице Пејовић из околине Пријепоља са два сина од којих је један православан, са шајкачом, а други муслиман са ћулавом на глави. Многи муслимани и данас знају своје сроднике међу православним Србима, као што су на пример Гојаковићи и Ровчани код Пријепоља, Бошковићи и други код Пљеваља, Курпејовићи код Рожаја, Радончићи код Гусиња и стотине других братстава.

Ретко ко је кад тако мудро и трезвено указао на проблем верске подељености једног народа као архимандрит Нићифор Дучић, у часопису *Братство* 1888. године (чији је мото био „Брат је мио које вјере био“) у чланку *Колашин, приједел и племе у Херцеговини*: „Шта значи јединство вјере у једноме по поријеклу и језику истоме народу, који није на висини културној, ето ријечита примјера и потврде у Колашину, у томе српском `par excellence` јуначком племену, које је вјером прошарано и преполовљено! – Његове по вјероисповјести двије половине нијесу имале: ни једнога заједничког циља; ни удружене борбе за своје ослобођење од туђина, који их је притиснуо /.../ Камо среће да тога није у српском народу. – А кад је зли удес већ давно то створио, жељети је, да се освијесте сви синови једнога народа, ма којег закона били, поштујући једни другима слободу савјести и вјере, навикавајући се на праву трпељивост верску, па да сложено заједнички раде за: слободу својега отачаства; опстанак своје народности, просвјету и бољитак“.[30] Идеја Срба муслиманске вере, каква је била једна група интелектуалаца, већином песника из Босне и Херцеговине, као што су били Омер-бег Сулејманпашић-Деспотовић, Осман Ђикић, Авдо Карабеговић-Србин, Авдо Карабеговић Хасанбегов, Мехмед-бег Капетановић, Салих Казазовић и други – није имала јачи одјек у Рашкој области.[31] Изузетак је био пљеваљски Омер-бег Бајровић и један узак круг његових истомишљеника у рашким варошима. Бајровић је приликом првог продора аустроугарских трупа 1914. године ухапшен и интерниран у Сарајево где је убрзо умро. Главни циљ аустроугарске политике, одмах након 1878. године, било је удаљавање муслимана од православних Срба и приближавање римокатоличким Хрватима, ако већ не успе уз помоћ надбискупа Штедлера Калајева идеја покатоличавања босанских муслимана.[32]

Први светски рат и окупација Србије и Црне Горе открили су јасно политичке намере вођа рашких муслимана. Окупатор је сменио све православне Србе предсенике општина и поставио искључиво муслимане, подстицао убиства Срба, вратио је феудалне обавезе делу сељака, бивших чифчија, укинуо ћирилицу, интернирао све виђеније Србе у концентрационе логоре – као што су Добој, Нађмеђер, Арад, Болдогасон и други. Велики број добровољаца, „ђурумлија“, из

ове области борио се у Галицији против Русије. Окупационе аустроугарске команде из Новог Пазара и Сјенице организовале су у Сјеници 13-14. августа 1917. године конференцију свих градоначелника Рашке области, односно како стоји у записнику „Новопазарског санцака“. Протокол констатује жељу градоначелника да се ова област припоји Босни и Херцеговини и тиме заправо самој Аустро-Угарској. У случају да ово не би било изводљиво и уколико би се повратила српска власт, „аутономија Санцака“ би била најмање зло. Моле даље у том случају заштиту и дозволу аустроугарске владе да се смеју иселјавати у Турску. Резолуцију су потписали градоначелници: Пљеваља – „његова екселенција Мехмед Изет паша Бајровић“, Новог Пазара – Ризабег Муратбеговић, Пријепоља – Мурат-бег Хашимбеговић, Нове Вароши – Сулејман еф. Шећерагић, Бијелог Поља – Хилми-бег Кајабеговић, Берана – Дуљко-ага Рамхусовић, Рожаја – Иљаз еф. Ћатовић, Прибоја – Хусеин еф. Хасанбеговић, Тутина – Јусуф-ага Хамзагић, Сјенице – Рушид еф. Спаховић, Шаховића – Осман-ага Диздаревић и Берана – Хусеин еф. Шахман. [33] После ослобођења 1918., учесници конференције на челу са Бајровићем били су ухапшени маја 1920. и оптужени за ово дело, али није ни дошло до главног претреса, јер су краљевим указом од 17. фебруара 1921. године ова дела опрштена, оптужени су пуштени на слободу, а поступак је обустављен.[34]

Краљевина Србија, а потом Краљевина СХС, односно Југославија, настојале су да што пре интегришу новоослобођене области у српско и југословенско друштво. Тај рад је могао бити и ажурнији и бољи, али држава је била притиснута бројним унутрашњим проблемима. Муслиманске комите са тог простора – Јусуф Мехонић, Фериз Салковић, Хусеин Бошковић и други, својим злочинима и пљачкама отежавале су нормализацију прилика, тим пре што су стајале у вези са албанским качацама, а Албанија им је била и склониште од потера државних органа. Злочин над муслиманима у Вранешу новембра 1924. године, након убиства Бошка Бошковића, појачао је осећај несигурности муслиманског становништва, иако је држава војском спречила даље напредовање устаника. Жртвама овог злочина, нарочито њиховим преувеличавањем, нашироко се манипулише у радовима и текстовима о Рашкој области.

У оквирима политике дезинтеграције српског простора, под видом борбе против наводног великосрпског империјализма и унитаризма, поред усташког покрета, велико-албанског, ВМРО-а и других сателитских покрета италијанског фашизма и немачког нацизма, иступа и КПЈ, чија ће партијска организациона структура током Другог светског рата постати основа за државно-правно преуређење југословенске државе. Током Другог светског рата велики део политичког вођства рашких муслимана решење тзв. сандачког питања види или у припајању нацистичкој НДХ или фашистичкој Великој Албанији. Током маја, јуна и јула 1941. године упућују се писма Хитлеру или Анти Павелићу са захтевима да се тзв. Санцак припоји НДХ. Тражи се припајање „девет котарева“: Беране, Бојело Поље, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Нова Варош, Пријепоље, Пљевље и Прибој. Говори се о „српској окупацији 1912“, о злочинима и масакрирању. Трговац из Бијелог Поља Илијас Добаршић обраћа се Хитлеру 17. маја 1941. године са „Велики од Бога послани фиреру“ и

говори, као и патписници других писама само о „Хрватима муслиманске вере у Санцаку“, који су „најчистији саставни дио хрватскога бића“.^[35] Каже се да је после српске окупације 1912. године почело „наше страдање“, „наше становништво било је гоњено као животиње и истребљивано“, у Првом светском рату „пет хиљада наших очева и браће из Санцака нашли су заједничку херојску смрт са немачким војницима“. У писму потпредседнику усташке владе, почетком маја, које је потписало четрдесетак муслимана из Пљеваља, Пријепоља, Прибоја, Бијелог Поља, Сјенице и Нове Вароши каже се да је „Санцак насељен Бошњацима. Ми Санцаклије осјећамо се Бошњацима, говоримо бошњачки /.../ Нико више од нас Санцаклија муслимана није претрпио јада и неправди за ове прошле 22 године, остали смо без земље, без халата и заната“, „пљачкани смо и на сваком кораку шиканирани“.^[36] У писму шефу Главног штаба Турске маршалу Февзи Чакмаку, од 9. јула 1941. године, који је раније био мутесариф пљеваљског санцака и војни командант, потписници траже да се спречи подела њиховог завичаја – новопазарског санцака и да се он у целости припоји и поврати Босни и Херцеговини односно НДХ.^[37] Усташке посаде стигле су у Пљевља, Прибој, Пријепоље, Нову Варош и Сјеницу.

У источном делу Рашке области преовлађивала је велико-албанска пропаганда чији је главни носилац био Аћиф Хаџиахметовић из Новог Пазара, председник Албанског комитета и један од главних немачких агената, Ахмет Дацић и други. Срби треба да се помире са тим да је ово територија Велике Албаније говорио је Хаџиахметовић. Током октобра у Нови Пазар је стигло око 500 Шиптара на челу са Шабаном Полужом. Хаџиахметовић је радио свим средствима на албанизацији овог простора, делио је карте Велике Албаније, променио називе улица, основао албанску школу и дрштво „Скендербег“, наредио обавезно ношење кечета. Депортовао је све новопазарске Јевреје на Сајмиште, укупно 220, од чега је 108 било деце и омладине до 20 година, а сам се уселио у кућу браће Бахар. Приликом посете Тирани, у пратњи Ејупа Љајића и Рамиза Паљевца, где се састао и са Ферхат-бег Драгом, скоро сви министри албанске фашистичке владе су га уверавали „да ће после рата велики део Санцака бити у саставу Велике Албаније. Али док траје рат Немци не желе да изазивају Србе“.^[38] Био је близак сарадник фашистичког министра Џафера Деве. Око 700 младића из Пазара, Тутина и Сјенице било је у 28 пуку SS дивизије „Ханџар“, док је неколико стотина из Тутина, Бихора и околних крајева било у саставу SS дивизије „Скендер Бег“. Хаџиахметовић је стрељан 1945. године (или 1946) на Хаџету у Новом Пазару, пресудом војног суда, на месту коме посебну пажњу поклања млади муфтија из Пазара. На истом месту стрељани су и многи Срби, такође на основу пресуде тога суда. Занимљиво је да је СДА на Скупштини у пролеће 1991. године у Новом Пазару донела одлуку о „реhabилитацији муслиманског великана Аћиф-ефендије“ и подизању спомен обележја.^[39] Навијачи у Новом Пазару на утакмицама држе транспарент „Стадион Аћиф ефендије“.

Из *Обласног комитета КПЈ за Санцак* изродиће се 1943. године тзв. „партизанска аутономија Санцака“, односно Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Санцака, основано 20-21. новембра 1943. године у Пљевљима.

Двадесети новембар обележава се данас, већ више година као тзв. „Дан Санцака“, иако ЗАВНОС нема много сличности са данашњим политичким програмом лидера муслиманских странака у Рашкој области. У *Резолуцији о оснивању ЗАВНО Санцака* углавном се истиче „братство Срба и муслимана“, а као први и основни задатак „стварање борбеног јединства Срба и муслимана“. Територија обухвата 8 општина – 6 у Србији и 2 у Црној Гори (Пљевља и Бијело Поље), за разлику од данашњих амбиција идеолога овога пројекта који обухвата још и Беране, Плав и Рожаје. У Иницијативном одбору за сазив Скупштине ЗАВНОС-а од 7 чланова, на челу са Сретеном Вукосављевићем, само је 1 муслиман – Мурат еф. Шећерагић, остало су Срби. Срби чине апсолутну већину и у Скупштини. Од 62 члана ЗАВНОС-а само 9 њих су муслимани, а од 11 чланова Председништва и Извршног одбора, 2 су муслимани – Мурат Шећерагић и Едиб Хасанагић. [40] Не може, дакле, бити говора ни о каквој муслиманској аутономији.

Као што је одлука о формирању донета са врха комунистичког вођства, тако је и одлука о расформирању ЗАВНОС-а стигла са истог места. На петој седници Председништва АВНОЈ-а 29. фебруара 1945. године, Моша Пијаде је казао да је стварање посебне јединице Санцака учињено „из посебних политичких и војних разлога“, али да данас нема ни политичке ни економске потребе за тим. Пресудно је било мишљење Едварда Кардеља, потпредседника Владе нове Југославије: „Санцак, као покрајина, не може остати као досад, јер за то нема више никаквих ни политичких, ни економских и етничких разлога. То је јасно.“ [41] Одлука је формално донета на ЗАВНОС-у у Новом Пазару 29. марта 1945. године (председавао потпредседник Мурат Шећеровић) на којој је закључено да се врате старе границе између Србије и Црне Горе из 1913. године. У тачки 2 образложења се констатује „да на оснивачкој скупштини овога вијећа која је одржана 20. новембра 1943. године у Пљевљима, нити раније, није постављан захтев за посебан положај Санцака у будућој држави“. [42]

Покушај отварања и интернационализације тзв. санцачког питања ескалирале су са процесима разбијања југословенске државе. Недостатак архивске грађе, нарочито грађе тајних служби великих сила и Турске, онемогућава потпун увид у то ко је и какве конце вукао током последњих деценија. Међутим, мноштво објављених књига, сећања, дневне и месечне штампе и других извора, допуштају да се реконструишу контуре стратегије за Рашку област, тзв. „Санцак“, како стоји у тим изворима. Поред вођства СДА у Сарајеву, као главног фактора, своју улогу имају и други југословенски центри као Загреб и Приштина, затим Турска и њени сателити на Балкану, исламске земље попут Ирана и Саудијске Арабије и, наравно, водеће Западне земље које су разбијале Југославију.

С обзиром на велики број муслимана из Рашке области у врху СДА у Сарајеву, у њиховим војним и полицијским структурама, као и у Турској, координација активности била је готово на дневном нивоу. Већ током 1990. и 1991. године припреме за рат које води СДА обухватају и Рашку област. Године 1990. у Новом Пазару формирана је Странка демократске акције. Хасан Ефендић пише у својој

књизи *Ко је бранио Босну* да је на скупу СДА у Дому милиције у Сарајеву, 10. јуна 1991. године, уз присуство 380 људи из читаве Југославије, формирано *Вијеће националне одбране муслиманског народа*. На челу Вијећа или *Савјета за националну одбрану* био је Алија Изетбеговић, а међу члановима налазимо Ејупа Ганића, Русмира Махмутџехајића, Хариса Силајџића, Мухамеда Ченгића, Салема Шабића и Сулејмана Угљанина.^[43] Донета је и одлука о формирању партијских паравојних јединица под називом *Патриотска лига народа*. Политичким штабом Лиге руководили су Ејуп Ганић и Омер Бехмен, а војним Сефер Халиловић. Неки други аутори тврде да је формирање Лиге почело у априлу 1991. године, да је у мају добила назив *Патриотска лига* и да су главни организатори били Сефер Халиловић и Русмир Махмутџехајић. Сефер Халиловић у књизи *Лукава стратегија* каже да је само сарајевска регија, до краја 1991. године, имала око 60 до 70 хиљада наоружаних чланова Патриотске лиге. По систему војне организације, на врху је био Главни штаб (у Сарајеву), десет регионалних штабова, од којих 9 на територији БИХ, 103 општинска штаба из великог броја различитих јединица, организованих од вода до бригаде. Десети регионални штаб Патриотске лиге покривао је тзв. Санџак, седиште му је било у Новом Пазару, а обухватао је општине: Нови Пазар, Тутин, Сјеница, Пријепоље, Нова Варош, Прибој, Пљевља, Бијело Поље и Рожаје. Штаб је имао свога команданта.^[44]

Током 1990. године, као што смо већ рекли, створена је и СДА Санџака. Адил Зулфикарпашић присуствовао је оснивању странке у Новом Пазару и у вези са тим забележио извесне утиске и коментаре. У књизи Милована Ћиласа и Надежде Гаће *Бошњак Адил Зулфикарпашић* он каже да су се власти и милиција држали коректно, али да је збор “рађен на један профашистички начин”, са чиме је, каже он, упознао Алију Изетбеговића. Приликом боравка у Рожају, сличним поводом, један од лидера те странке рекао му је да је организовао набавку оружја у Загребу и да треба да стигну два-три камиона. Упитао је Зулфикарпашића да ли је могуће послати неке људе на “изобразбу” у иностранство. Обавестио га је, такође, да “има сто авијатичара Санџаклија у Турској који чекају прилику да бомбардују Србију”.^[45]

Октобра 1991. године, од 25. до 27., СДА организује референдум о политичкој и територијалној аутономији “Санџака”. Убрзо се формира *Муслиманско национално вијеће Санџака* чији је циљ да “духовно и територијално обједини народ у етничким границама Санџака” и реализује вољу муслиманског народа исказану на октобарском референдуму.^[46] На оснивачкој Скупштини *Муслиманског националног вијећа Санџака*, од 11. јануара 1991. године, тражило се “успостављање специјалног статуса за Санџак”. Председник Већа, Угљанин, најављује “будућност Санџака (...) у тоталној самосталности и потпуној независности од Србије и Црне Горе”. Ови простори, каже он, “нису никад били њихови, већ су само окупирани”.

У пролеће 1992. године, председник СДА Угљанин и секретар Расим Љајић (о коме се говори као о мандатару санџачке владе) бораве у Лондону, где председнику Мировне конференције о Југославији, лорду Карингтону, предочавају аргументе за

свој пројекат. У другој половини априла исте године, делегација СДА, на челу са Угљанином, борави у Турској, у којој, према писању турског листа на енглеском језику “Дејли њуза”, разговара са премијером Турске Демирелом, његовим замеником Ердалом Иненијем и министром иностраних послова Хикметом Четином. Делегација је тражила да Турска не призна нову Југославију, да се ЈНА прогласи “окупационом силом која уништава све што није српско”. Обавестила је турски политички врх о “српском геноциду над Муслиманима у БИХ и Санцаку” и изразила жељу да, уколико се не заустави крвопролиће у БИХ, “Турска и војно интервенише и пошаље оружје и финансијску помоћ Босни и Херцеговини”.^[47] Тих дана у Турској је боравила и делегација косовских Албанаца, на челу са Руговом, који је у више прилика тврдио да је “Косово само албанско”.^[48]

Приближно у време боравка СДА у Турској, у Новом Пазару се обзнањује *Резолуција муслиманских интелектуалаца Санцака, Црне Горе и Србије*, донета 18. априла 1992. године, у девет тачака (“потписи 333 интелектуалца”). Укратко, Резолуцијом се тражи да се заустави “најстравичнији геноцид над муслиманским народом од стране тзв. ЈНА, српских терориста, као и других паравојних формација”, и да се повуку “све окупаторске снаге”; говори се о угрожености муслимана у тзв. Санцаку и тражи да тај простор постане “демилитаризована зона мира”; не прихвата се референдум о стварању заједничке државе Србије и Црне Горе – СР Југославија, и тражи да се укине међународни субјективитет Југославије; подржава се Муслиманско национално вијеће Санцака и његови напори за “интернационализацијом статуса Муслимана у Санцаку”, као и на референдуму изражена воља “за територијалну и политичку вољу Санцака”; с обзиром да је, каже се, “политичко руководство Србије генератор свих нестабилности на балканским просторима”, захтева се од међународних релевантних институција (посебно од Мирвне конференције о Југославији и Министарског савета ЕЗ) “да што прије закаже конференцију о Србији”.

Током 1992. године, у Нови Пазар стигла је мисија КЕБС-а за тзв. Санцак, под руководством Валентина Инцка. Широка домаћа и међународна активност водећих муслиманских политичких личности Рашке области, увек, поред осталог, у блиској вези са албанских сепаратистичко-терористичким покретом на Косову и Метохији (заједнички се организују, између осталих, песнички сусрети “Хивзи Сулејмани” у Рибарићу, спортске игре “Републике Косова и Санцака” у Плаву и др.) достигла је свој врхунац усвајањем *Меморандума о специјалном статусу за Санцак у оквиру остатка Југославије (Србије и Црне Горе)*. Меморандум је усвојен 6. јуна 1993. године, на Скупштини Муслиманског националног вијећа Санцака у Новом Пазару. У пет одељака Меморандум утврђује следећа питања: општа начела, “границе Санцака”, садржај специјалног статуса (људска и национална права, надлежност органа власти Санцака, структуру власти), међународне гаранције и, на крају, завршне одредбе. Специјални статус треба да обухвати територије општина Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Пријепоље, Нова Варош, Прибој, Пљевља, Бијело Поље, Беране, Плав и Рожаје. “Подручје Санцака представља историјску, етничку, економску, географску, саобраћајну и социјално-културну средину у којој ће се

остваривати права и обавезе засноване овим меморандумом, Уставом Санџака и Уставом Југославије.”

Не улазећи у мноштво детаља надлежности органа власти, предвиђених Меморандумом, међу којима су и полиција и правосуђе, скрећемо пажњу на структуру власти: *Скупштина Санџака*, као законодавно тело, *Председник (гувернер)* и *Влада* као извршна власт, као и судска власт у виду *првостепеног, другостепеног и Врховног суда Санџака*. Председник (гувернер) представља Санџак, предлаже кандидата за председника Владе, координира рад владе и органа државне управе. “Сва полиција ће бити под контролом извршне власти Санџака.” Међународна конференција о бившој Југославији, односно њени сукцесори, пружиће међународне гаранције специјалног статуса. Конференција формира Специјални комитет за Санџак, у који, поред представника Конференције, који чине већину, улазе и представник Југославије, Босне и Херцеговине и Муслиманског националног вијећа Санџака. Потписници акта о специјалном статусу биће два копредседавајућа Конференције и представници Југославије, Босне и Херцеговине и Муслиманског националног вијећа Санџака. [49]

Интензивна међународна активност настављена је и наредних година, истовремено са живом активношћу и на унутрашњем плану – нарочито на изградњи образовне, издавачке и медијске инфраструктуре. Свет је, поред грађанских ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини, а касније и ратова у Ираку и Авганистану, био заузет агресијом на СР Југославију, окупацијом Косова и Метохије, као и демонтажом заједничке државе Србије и Црне Горе. За скоро две деценије од Меморандума о специјалном статусу, прилике су се измениле. Нестало је СР Југославије, НАТО је запосео све околне земље, па и јужну српску Покрајину. У међувремену, Муслиманско национално вијеће мења назив у *Бошњачко национално вијеће Санџака*. Тзв. међународна заједница наставила је даље да “уређује Србију”, заправо да је растаче. У складу са новим приликама, Бошњачко национално вијеће Санџака усваја, 19. јула 1999. године, *Меморандум о аутономији Санџака и специјалним односима са Босном и Херцеговином*. [50]

Почетком септембра 2003. године, престало је са радом Бошњачко национално вијеће Санџака и конституисано *Бошњачко национално вијеће*, које је Статутом утврђено “као највише заступничко тијело бошњачке националне заједнице у Србији”. Вијеће је током 2004. и 2005. године, поред осталих активности, утврдило и “националне благодане”: *Дан бошњачке националне заставе*, *Дан Санџака* и *Дан сјећања*. Дан бошњачке заставе је “највећи национални празник санџачких Бошњака”, а то је 11. мај, када је 1991. године основано *Муслиманско национално вијеће Санџака*; Дан Санџака је 20. новембар, када је 1943. године основан ЗАВНОС у Пљевљима; Дан сјећања је 11. јул, “посвећен сјећању на геноцид извршен над Бошњацима у Сребреници 1995. године”, али се обележава и као дан сећања на Сјеверин, Буковицу, Штрпце и “све остале бошњачке жртве током историје”. [51] Национални празници “Бошњака потврђени су Одлуком Савјета Републике Србије за националне мањине, од 23. децембра 2005. године”. [52] Највеће награде и признања рашких муслимана (“санџачких Бошњака”) су: *Повеља*

Кулина бана, Дукат Иса-бега Исхаковића, Медаља Рифат Бурџовић Тршо и Перо Ђамила Сијарића. У Пљевљима постоји манифестација Дани Хусеин-паше Бољанића. Медаљу “Рифат Бурџовић Тршо”, која се додељује 20. новембра, добили су до сада, поред осталих, и Наташа Кандић, Петар Лађевић и Горан Башић.

Питање Рашке области постепено еволуира у правцу формирања “Санџака као европске регије”. У Сарајеву је 2. јула 2011. године одржан, како се каже, научни симпозијум *Санџачко питање*, у организацији Интернационалног универзитета у Новом Пазару. Поред ректора Мевлуда Дудића, говорили су и Мухамед Филиповић, Нијаз Дураковић, Муамер Зукорлић, Ејуп Ганић, Мехмед Слезовић, Рифат Реџовић, Хазбија Калач, Харун Хацић, Шефкет Крџић и други. “Санџак као европска регија” треба да обухвати, према ставовима учесника ове конференције, и делове Србије и делове Црне Горе: “прекограничност регије у складу је са европском оријентацијом децентрализације власти и административне реорганизације простора. Ејуп Ганић је том приликом изнео “концепт ентитета Санџак”: *Скупштина европске регије Санџак, Извршни одбор са секретаријатима*, за почетак – за међународну сарадњу, за санџачку дијаспору, за образовање и културу и “за подузетништво”; оснивање установа и предузећа као што су: *Архив Санџака, Народно позориште* у Новом Пазару, *Јавно предузеће “Шуме и воде Санџака”* и сл. Рад Секретаријата финансијски обезбеђују Владе Србије и Црне Горе. Секретаријат за међународну сарадњу, како каже Ганић, треба да отвори представништва у Бриселу, Вашингтону и Истанбулу. И други учесници ове конференције детаљно су представили све аспекте прекограничне регије, укључујући, на пример, и слободне царинске зоне у Пријепољу, Сјеници, Тугину, Бијелом Пољу, Беранама и Рожају.[\[53\]](#)

Нов, снажан подстицај овом политичком пројекту даје Турска својим повратком на Балкан и нескривеним неоосманским амбицијама. Она већ уређује, као што се зна, нека наша унутрашња питања. Прворазредни интерес Турске на Балкану је, како пише њен министар спољних послова Ахмет Давутоглу, у књизи *Стратегијска дубина – јака Албанија и јака Босна* и пуна контрола старе “босанске цаде”, од Босне према Цариграду. “Лук који иде југозападно и протеже се од Бихаћа – пише Давутоглу – па кроз Средњу и Источну Босну, преко Санџака, Косова, Албаније, Македоније, Кирџалија, до Источне Тракије, за Турску је балканска геополитичка и геокултурна жила куцавица.”[\[54\]](#)

Hannibal ante portas! (Ханибал је пред вратима!) Шта би требало да ради држава Србија и све српске научне, образовне, културне и информативне установе, а нарочито српске компаније и банке (уколико је још нека остала) – тема је за неколико наредних трибина, ако не и за једну велику научну конференцију.

Морамо се реално суочити са озбиљношћу судбине Рашке области, и свеобухватном стратегијом тражити путеве њене што снажније интеграције у све токове српског друштва. «Наша средина није довољно формирана за национални начин мишљења и рада – пише Јован Цвијић 1907. године. Није истина да ми морамо пред већим неоправдано попуштати само зато што смо мала држава. Само

народ те мале државе треба да је великих националних осећања и да их њихова интелигенција на све стране у свету истинито представља и брани». [55]

Упутнице:

[1] Стојан Новаковић, *Непозната нишка књига*, „Коло“ бр. 39, 1. мај 1890, 235.

[2] Dennison Rusinow, *The Ottoman Legacy in Jugoslavia's Disintegration and Civil War*, in: *Imperial Legacy : The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, New York 1996, 78-99.

[3] Цит. према: Е. Pelidija, М. Maglajić, Г. Mahmutćehajić, *Bosna i Bosanski Muslimani – Muslimani u Sandzaku*, Sarajevo 1992.

[4] Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, превео с немачког Томислав Бекић, Слио, Београд 2008, 236-237; Murat Yilmaz, *Sancak*, Istanbul 2004 (друго издање).

[5] *Why do they call it Raška when they mean Sandžak?*, On the rynchrony and diachrony of identites in South-West Serbia, By Ana Ranitović, Supervisor: Dr Robert Parkin, Institute of social and cultural anthropology, Oxford University.

[6] Јован Радонић, *Прошлост Старе Србије* (одштампано из „Српског књижевног гласника“), Београд 1912, 4.

[7] Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића – од кнежевине до царства 1168-1371*, Београд 1989, 17-27.

[8] Михаило Динић, *О називима средњовековне српске државе – Склавонија, Србија, Рашка* (у) Српске земље у средњем веку – историјско-географске студије, Београд 1978, 39.

[9] Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 94.

[10] Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, 47, 70.

[11] Исто, 71.

[12] Mustafa Imamović, *Iz «Historije Bošnjaka»*, Savez izmedju mrtvih, živih i još nerodjenih, MAK-časopis za književnost i kulturu, br. 23, 28. jun 1998, Novi Pazar, 38.

[13] K. Sax, *Skizzen uber die Bewohner Bosniens*, Wien 1864, 2.

[14] Johann Roskiewicz, *Studien uber Bosnien und die Hercegovina*, Leipzig und Wien 1868, 424. Прилог: карта *Bosnien, die Hercegovina und Rascien*.

- [15] Gustav von Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien 1867, 46, 76-77.
- [16] Раука. Црта од конзула Теодора Ипена, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, књ. II (1891), Сарајево 1891, 148-149.
- [17] *Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo*, Wien 1899, 1.
- [18] Eduard Richter, *Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, knj. XV (1905), 315-317.
- [19] P. Foncin, *Geographie – deuxie`me année*, Paris 1907.
- [20] Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, српско-хрватско-словенска, II, Загреб 1929, 633.
- [21] Цит. Према: Tomislav Kraljičić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987, 33-37.
- [22] F. M. *Dukljanska kraljevina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XI (1899), Sarajevo 1899, 240.
- [23] Исто, 271-272.
- [24] Hamdija Kapidžić, *Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz Novopazarskog Sandžaka*, Radovi FF u Sarajevu VI, Sarajevo 1971, 415-422.
- [25] Исто, 421-422.
- [26] A. H. E. Taylor, *The Future of the Southern Slavs*, T. UNWIN LTD, London (без године издања), 252.
- [27] *Die Völker des Donaauraumes und der Balkanhalbinsel*. Nur für den Dienstgebrauch!, Generalstab des heeres, Abtei lung für Kriegskarten u. Vermessungswesen, Berlin, Ausgabe vom 16.3.40.
- [28] Ејуп Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Београд 1979, 105-106.
- [29] Osman Nurij beg Firdus, *O nacionalnom opredeljenju bosansko-hercegovčkih muslimana*, Nova Европа, књ. XI, br. 10, 1. april 1925, 299-300.
- [30] Нићифор Дучић, *Колашин, приједјел и племе у Херцеговини*, Књижевни радови архимандрита Нићифора Дучића, књига 3, Београд 1893, 342.

- [31] Омер-бег Сулејманпашић-Деспотовић, *Српству*, приредио и предговор написао Јово Бајић, Београд 2001, 197.
- [32] Васиљ Поповић, *Калајева идеја о покатоличењу босанских муслимана*, „Правда“, Божих 1940.
- [33] Архив Србије, Војногенерални Гуверман, 1917, 18-738.
- [34] Душан С. Станић, *Недовршени процес као историјски документ о плановима бивше Аустрије у погледу Санџака*, „Правда“, 27-30. априла 1940.
- [35] Архив Војноисторијског института, бр. 45/1-7, к.236, Загреб, 17. V 1941.
- [36] Sarajevski hrvatski list, 6. svibnja 1941.
- [37] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, t. I, Zločini NDH 1941-1945, Beograd 1993, 293-294.
- [38] Мирко Ћуковић, *Санџак*, Београд 1964, 304.
- [39] *Борба*, 29. мај 1991.
- [40] Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945*. (ZAVNO Sandžaka-dokumenta), Beograd-Nikšić-Bijelo Polje 1992, 99-102.
- [41] Miodrag Zečević –Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991, 86-87.
- [42] Архив Југославије, Президијум АВНОЈ-а, фасц. бр. 7; Z. Lakić, nav. delo, 302.
- [43] *Девети извештај Савезне владе о ратним злочинима на подручју претходне Југославије*, Београд 1998, 13.
- [44] Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997, 12-121; Бошко Тодоровић – Душан Вилић, *Зашто су оптужени*, 2, Београд 2002, 288-299.
- [45] Milovan Đilas – Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut Ciriћ – “Globus” 1994, 166.
- [46] *Bitka za Sandžak*, intervju Sulejmana Ugljanina, “Sandžak” br. 1-2, januar-april 1992, 14-19.
- [47] Исто, 17.
- [48] *Kosovo je albansko*, intervju Ibrahima Rugove, “Sandžak”, br. 1-2, 1992, 20-22.

[49] *Memorandum o uspostavljanju specijalnog statusa za Sandžak*, Novi Pazar, jun 1993.

[50] Esad Džudžević, *Sandžak multietnička regija*. Zbirka međunarodnih i domaćih dokumenata o regionalizmu, Tutin 2010, 64.

[51] Исто, 66.

[52] Исто.

[53] *Sandžačko pitanje*, "Sandžak" br. 155, 1. avgust 2011, 14-23.

[54] Цит. према: Дарко Танасковић, *Неоосманизам. Повратак Турске на Балкан*, Београд 2010, 93.

[55] Јован Цвијић, *О националном раду*, Цвијићева књига, Београд 1927, 61.